

Оригиналан научни рад

УДК 612.663 (510+55) "198/..."

Original scientific work

Мирјана Девеџић

ДВА ПРИМЕРА РАПИДНОГ ПАДА ФЕРТИЛИТЕТА

Извод: Транзиција фертилитета одвијала се у различитим социоекономским и културноцивилизацијским условима, и различитим темпом. Али, пад плодности је ретко кад био брз, јер иза њега морају стајати радикални заокрети у репродуктивном понашању већег дела становништва. Зато посебну пажњу привлаче примери неуобичајено брзог пада фертилитета, и то у земљама које и даље одликује висок степен традиционалности. У раду су издвојена два таква примера – Кина и Иран, које данас карактерише фертилитет испод нивоа простог обнављања становништва. Дати су неки демографски показатељи који илуструју настале промене, и указује се на позадину процеса пада плодности.

Кључне речи: фертилитет, транзиција, Кина, Иран

Abstract: Fertility transition has been taking place in various social, economic, and cultural settings, and with various dynamics. However, most frequently fertility decline has not been quick; it had to be backed up by radical turns in reproductive behavior of majority of the population. Thus cases of unusually quick fertility decline, especially in countries featured by high degree of traditionalism, attract a lot of attention. This paper focuses on two such cases – China and Iran – where fertility has dropped below replacement level. It discusses demography indicators that illustrate these changes in fertility, and explains the causes of the fertility decline process.

Key words: fertility, transition, China, Iran.

Увод

1. Историја људског друштва праћена је променом репродуктивног понашања. Теорија демографске транзиције пружила је теоријски оквир пада морталитета и фертилитета, и једноставан графички модел који је потврђивао емпиријске налазе о виталном кретању становништва развијених земаља Европе. Но, њена универзалност доведена је у сумњу већ у првим масовнијим проверама пада фертилитета. Веома разнолики путеви транзиције плодности у подједнако разноврсним иницијалним условима заокупили су пажњу демографа, а потрага за новом универзалном теоријом фертилитета постала је најинтригантније питање науке о становништву. Ни пола века касније није се појавила теорија која би толико одјекнула у демографским круговима као теорија демографске транзиције. Новији примери пада фертилитета у појединим земљама света, а посебно неразви-

јеним, нуде још једну потврду да су начина обарања плодности најразноликији, детерминистички систем фертилитета изузетно сложен, а кључни универзални елементи, ако уопште постоје, неухватљиви. Пут контроле фертилитета од друштвене ка индивидуалној дешава се различитим темпом и на различите начине. Негде је још увек у претежној надлежности друштва и популационе политике. Политичке мере знатно дивергирају, као и њихова успешност, доводећи у питање у појединим случајевима и њихову оправданост.

2. Од Коулових преиспитивања транзиционе теорије све се више расправља о културолошким факторима предвођеним религијом и традицијом, као детерминантама која дефинишу начин и темпо одвијања транзиције. Култура, схваћена као наслеђе својствено датом људском друштву преноси се социјалним механизмима и преточава у социјалне норме. Тим механизмом транспоновања на индивидуални ниво карактеристике културног миљеа дубоко се инкорпорирају у свест појединаца. Оне су садржане у моралном коду, религиозним доктринама, обичајима, веровањима, вредносном систему. Да ли се треба венчати и када, колико деце родити, да ли се развести, да ли контролисати фертилитет – све је дефинисано. Репродуктивно понашање представља важан део културних образаца сваког друштва. Одступања од очекиваног оквира, раније веома непожељна и кажњива, са развојем друштва постају све више могућа, посебно са процесом секуларизације.

Мада су све религије пронаталитетне, Ислам слови за доктрину у којој се родитељству придаје највећа важност. У исламу су остваривање брака и породице религиозни императив. Репродукција је дозвољена искључиво у браку, чије склапање представља испуњавање дужности према Алаху. Ислам одобрава полигамију под условом да све жене (највише 4) мушкарац може да третира подједнако. Стога је учесталост многоженства у исламским земљама свега 3%. Како у Курану не постоји текст којим се контрола забрањује, она се различито доживљава и интерпретира - од смртног греха до дозвољеног и пожељног механизма. Стога варирају и државни ставови према контроли, као и мере популационе политике. Иако је све до последње деценије XX века наталитет у муслиманским земљама, где су религиозни ставови дубоко укореењени у традиционалне норме и дефинишу стил живота, био је већи од 25 промила, исламски свет више не карактерише хомогеност у репродуктивном понашању.

3. Културна средина је та која обликује транзицију фертилитета, дефинише начин и темпо одвијања. Брзина одвијања транзиције фертилитета знатно варира. Али, пад плодности је ретко кад брз, јер иза њега морају стајати радикални заокрети у репродуктивном понашању већег дела становништва. Модернизација, пораст животног стандарда, пораст образовања (посебно жена), измена њиховог социјалног положаја, индустријализа-

ција, ширење контроле рађања, секуларизација и други фактори фертилитета не дешавају се тренутно, већ су резултат процеса, после којих следи постепена и (често) социјално сегрегирана промена у репродуктивним моделима становништва.

Зато посебно привлаче пажњу они примери у којима се транзиција одвијала неуобичајено брзо. У друштвима где је фертилитет, супротно свим очекивањима и супротстављајући се теоријским начелима транзиције, оборен испод простог обнављања становништва. Шта стоји иза рапидног пада плодности?

4. Примери, који су овом приликом издвојени, указују на два начина обарања фертилитета. Не толико супротстављена, колико феноменолошки важна у демографској стварности. Одвијала су се у различитим културним просторима, који и даље слове по многим показатељима за традиционалне. Оба примера илуструју резултате популационих политика. Оба примера су везана за многољудне државе – Кину са најбројнијим становништвом на свету, и Иран – исламску земљу са верском владом која је дуго у складу са религиозним нормама популарисала пронатализам. Оба примера могу се сврстати у демографске феномене.

Пад фертилитета у Кини

Пример Кине је незаобилазан када је у питању популациона политика и пад фертилитета. Но ма колико он био елабориран од стране кинеских, али и других демографа, као и научника осталих професионалних оријентација (географи, социолози, економисти и др.) који се баве становништвом, он још увек представља велику непознаницу. Колики је реалан пад фертилитета? Колико се заиста може говорити о успешности контроверзних популационих мера у Кини? Да ли се успешност мери само демографским показатељима?

Табела 1. – Стопа укупног фертилитета у 1995. години, на основу различитих извора података¹

	Завод за истраживање становништва	Државни статистички завод (кориговани подаци)	Друга корекција података
Главни градови	1.13	1.43	1.43
Остали градови	1.25	1.58	1.58
Села	1.58	2.00	2,43
Кина	1.46	1.85	2.00

¹ Attane I., Minglei S. (1999), **Birth Rates and Fertility in China. How Credible are Recent Data?**, Population: an English selection, Vol. 11, INED.

Документација транзиције плодности могућа је само преко формалних података. Али њихова поузданост оставља простор за бројне спекулације. Министарство јавне безбедности, Државни статистички завод и Државна комисија за планирање породице су три институције задужене за прикупљање података о становништву. С обзиром на сложен систем регистрације у најнасељенијој земљи света, међу званичним подацима различитих институција има одступања. Такве диспропорције на примеру стопе укупног фертилитета илуструје табела 1.

Слаба витална статистика и подрегистрација виталних догађаја, која је посебно карактеристична за руралну Кину узрок су непрецизности података. Демографи, ослањајући се на поузданију статистику у урбаним насељима, пописне податке, евиденцију домаћинстава и процене, закључују да је стопа укупног фертилитета од почетка деведесетих година мања од 2, на нивоу недовољном за просту репродукцију и карактеристичном за европске земље. Према подацима из 2001. просечан број деце по жени у градским насељима је био 1,22, а у сеоским 1,98.²

Највећи пад фертилитета десио се од средине шездесетих година до краја седамдесетих, када је за само 15 година просечан број деце по жени смањен са 5,7 на испод 3. Ове размере пада плодности забележене су и у другим азијским земљама, на пример, Тајланду и Кореји, али су трајале знатно дуже – око 40 година. Међутим, посебно изненађујући податак је друштвено-економски миље у којем се транзиција одвијала, јер је Кина у том периоду била земља са ниским националним дохотком и степеном урбанизације. Међу земљама у којима је стопа укупног фертилитета мања од 2,5 Кина има најнижи степен урбанизације.

Средином прошлог века, у време формирања Народне републике Кине, висок наталитет био је затечено стање, али и одраз државног става да је велика популација снага нације. Прва кампања за контролу рађања спровођена у раним годинама нове комунистичке власти одвијала се под паролом контроле материнског здравља и здравља одојчади. Након 1959. године, када је започео трогодишњи период глади у којем је умрло 20 милиона људи, уследио је највећи раст. Становништво Кине се сваке три године повећавало за 55 милиона. Други програм за планирање породице, од 1962. године до 1966. тј. почетка културне револуције, није постигао очекиване ефекте у руралним крајевима земље. Током седамдесетих година уводе се нове мере за редукацију рађања. Много ефикаснија кампања од претходних била је ”касније, дуже, мање” (тј. каснији брак, дужи размаци између рођења деце, мањи број деце). У истом периоду Кина покреће производњу контрацептивних средстава како би повећала њихову доступност

² Riley N. (2004), *China's Population: New Trends and Challenges*, Population Bulletin, Vol. 59, Iss. 2.

целокупном становништву. Новим програмом су по први пут били дефинисани национални демографски циљеви. Тако је водећи кинески демограф Лиу Зенг установио да је оптималан број кинеске популације 700 мил., у време када је она имала већ милијарду становника. Поред националних, постављени су и циљеви контроле рађања на нивоу провинција. Оптимализација демографског пораста подразумевала је да жене не би смеле да рађају више од 1,5 деце у просеку. Почетком кампање парови су обесхрабривани да имају више од двоје деце, а крајем кампање више од једног.

Најпознатији кинески модел за обарање фертилитета, који је постао синоним за демографски развитак Кине и модус репродуктивног понашања кинеског становништва, јесте патент популационих мера познат као "систем једног детета". Али овај пакет мера донео је са собом низ контроверзи позиционираних на осетљивом питању грубог уплитања у људска права, и то оних најелементарнијих као што је право на репродукцију, здравствену заштиту, образовање.

Политика рађања једног детета која је прокламована почетком седамдесетих 1979. се омасовљава и поприма врло ригорозне облике. Тада се сагледавају одложене последице великог броја живорођених, обим растућих демографских инвестиција³ које би анулирале постигнуте економске успехе. Популациони пораст доводио је у питање успешност економских пројеката. Стога се уведе веома ригорозне мере ограничавања рађања, првенствено усмерене ка 20 руралних провинција у којима је остваривано 75% укупног пораста становништва.

Парови, који нису смели бити млађи од 22 године (мушкарци) и 20 година (жене), морали су да подносе молбу да би им се дозволило да ступе у брак, и касније да роде дете. Дозвола је давана у зависности од тога да ли су испуњене квоте рођења за ту годину. Свако "одобрено дете" је добијало бенефиције што се тиче школовања и здравственог осигурања. Првих година, политика је спровођена врло сурово. За свако дете рођено ван плана, и свако друго дете, плаћани су економски пенали, ускраћиван им је приступ социјалним сервисима и могућност запослења. Жене су примораване да абортирају, а парови са двоје и више деце су подвргавани стерилизацији. Службеници за планирање породице су обављали теренско снимање, а и саме бабице су биле задужене да врше надзор и проверавају да ли се правила крше. Контрацептивна средства су постала доступна за 80% удатих жена. Упркос томе у неким руралним крајевима поново се јавља инфантицид женске прворођене деце, који је од педесетих година до увођења популационе политике био готово напуштен, и који је законом за-

³ Демографске инвестиције представљају онај део друштвеног производа који треба инвестирати да би се у растућој популацији национални доходак по становнику одржао на истом, претходно достигнутом нивоу.

браћен. ”Документ 7” из 1984. године декларативно укида крајње ригидне методе претходног петогодишњег периода дозвољавајући локалним властима флексибилност у вези са спровођењем политике, адаптацију локалним условима и избегавање најгрубљих метода. Мере популационе политике постају још реалистичније. Тако се уважава особеност руралних простора и потреба за више од једног потомка ради функционисања пољопривредних домаћинстава. Међутим, подаци с краја осамдесетих указују да очекивани циљеви нису задовољени, те опет јача притисак са којим наступа тзв. трећа фаза кинеске контроле рађања, која је према изјави тадашњег председника Државне комисије за планирање породице ”опет ставила фертилитет под контролу”.

Ова варирања у примењивању политике једног детета нису само временски, већ и национално и регионално условљена. Недостаје документација која би у потпуности осветлила начин спровођења прописаних мера контроле. Због тог раскорака, покушај систематизације мера популационе политике не може бити коначан.

Крајем деведесетих дотадашња искуства могла су се грубо сумирати у неколико одредница популационе политике:

- најмасовнијој Хан популацији било је дозвољено само једно дете сем у случају менталних и физичких хендикеп прворођеног детета;
- у руралним крајевима дозвољавано је друго дете ако је прво било женско, да би се обезбедила радна снага у аграрним домаћинствима;
- националним мањинама дозвољавано је друго дете, или ако живе у изолованим крајевима – четворо;
- Хан народ из сеоских подручја који има друго дете морао је да плати новчану казну чију је висину одређивала свака провинција посебно;
- они који раде за државне фирме, а добили су друго дете, проглашавани су сувишним на радном месту, док су радници у транснационалним компанијама у том случају задржавали посао, јер се уважавао став да они раде у иностранству;
- у случају рађања близанаца државни органи нису примењивали казнене мере;
- супружницима који су били јединци у својим породицама, омогућено је рађање више од једног детета.⁴

Који су резултати ригорозних популационих мера највише се сазнаје из радова кинеских аутора. Zhongwei Zhao⁵ налази да су четири ”закона” озваничила карактеристике плодности у урбаној Кини након увође-

⁴ Waugh D. (2002), **Geography – an integratet approach**, Nelson Thornes, UK.

⁵ Zhongwei Zhao (2001), **Low Fertility in Urban China**, IUSSP Low Fertility Working Group Seminar on International Perspectives on Low Fertility: Trends, Theories and Policies, online.

ња система једног детета. Наводимо његове закључке уз напомену да су, иако су базирани на поузданијој статистици урбаних насеља, могућа одступања приказаних показатеља од реалног стања.

Први је да је *фертилитет екстремно низак*. Систем једног детета уведен је у Кини 1973. и само годину дана касније, не само као наставак претходног опадајућег тренда, просечан број деце по жени опао је за 20%, у градским насељима на 1,98, по први пут испод нивоа потребног за просту репродукцију. Нови популациони програм широко је примењен после 1980. године, што је довело до даљег снижавања стопе на 2,5 у земљи и испод 1,5 у урбаним регијама, на ком нивоу се одржао до данас. (Низак фертилитет не илуструје само дуг период са ниским годишњим показатељима плодности, већ и низак кохортни фертилитет, за који аутор каже да би лако могао бити најнижи икад забележен у историји.

Други ”закон” говори да је *пропорција жена које имају двоје или више деце веома ниска*, и да рапидно опада после 1980. године. Промене у вероватноћи повећања породице од 1950. до 1990. су изузетне. Подаци говоре да су до 1975. готово сви парови имали и друго дете. Вероватноћа рађања другог детета је од 1979. до 1983. пала са 0,85 на 0,25, и одржала се на том нивоу у наредној декади. Вероватноћа рађања трећег детета почела је да опада раније, и почетком деведесетих износила је 0,2, указујући да мање од 3% жена из фертилног периода има треће дете. У периоду од 1995. до 1997. године, 85% рођења у урбаној Кини чинила су прворођења, 13% рођења другог детета и 2% рођења трећег. Zhao напомиње да оваква дистрибуција није раније виђена ни у једној популацији.

Трећи ”закон” говори да је *веома мали проценат жена у целибату и без деце*. За разлику од већине западних земаља, у урбаној Кини низак фертилитет је праћен скоро универзално ниским паритетом.⁶ Ако се томе придружи и мали удео парова са двоје и више деце, закључује се да је у урбаном делу Кине постигнута изузетна хомогенизација репродуктивног понашања. Пропорција удатих жена старости до 30 година је 1980. била скоро 98%, а 97% њих се одлучивало за рађање детета. Овакав патерн потпуно је непознат у европским популацијама.⁷ Истраживање Комисије за планирање породице спроведено 1997. године, показало је да само 0.7% жена репродуктивног доба не жели да има децу.⁸

Последњи ”закон” указује да се *смањила просечна старост жена при рађању*. Како оне у просеку рађају мање од 1,5 детета, а интергенезички интервал између рађања првог и другог детета је мањи од 4 године,

⁶ Жене се сврставају по паритету на основу броја живорођене деце. Жена која није рађала има паритет 0, жена која је родила једно дете – паритет 1, итд.

⁷ Imhoff Keilman, 2000, prema Zhongwei Zhao (2001).

⁸ Yang Tang, 2000, prema Zhongwei Zhao (2001).

просечне године су у логичном паду. Репродукција се концентрише на кратак период. За последње 4 деценије просечна старост при рађању је опала са 29 на 26 година, а старост приликом рађања последњег детета за 10 година, са 38,5 на 29.

Која је цена популационих мера у Кини?

Пример популационе политике у најмногољуднијој земљи света веома је особен, демографски интригантан, али и врло контроверзан. Да ли је то што су остварени циљеви и фертилитет у рекордном року троструко оборен заиста показатељ успешности популационих мера? Који је критеријум успешности? Систем једног детета подвргнут је ”лавини” критика (посебно у иностранству) у којима је с правом етикетиран као драстичан облик угрожавања људских права. У одбрани се поентира став да систем вредности западног света није исти као у Кини и да има другачију перспективу. За разлику од Запада, где се мере за контролу рађања најчешће дефинишу као ”мере планирања *породице*”, у Кини се контрола фертилитета више доживљава као *друштвени* него индивидуални, тј. породични чин. Усклађивање ”хумане продукције” и ”материјалне продукције” (изрази који се употребљавају у кинеским документима о контроли фертилитета) је један од задатака социјалистичког друштва.

”Решавајући” проблем високог фертилитета кинеска влада је покренула низ других. У борби против ригидних мера и покушају њиховог избегавања многи су прибегли скривању деце, посебно женског пола, склањања у крајеве где је њихова дотадашња репродукција непозната. Резултат тога је бројна популација ”непостојеће деце”, оне која нигде није евидентирана, и самим тим је лишена најелементарнијег образовања, здравствене заштите и свих других социјалних права. Наравно да се не може тачно проценити њихова бројност, али само постојање нерегистроване деце говори да обарање фертилитета, чак ни са формалног аспекта, није толико успешно колико се у први мах чини. Фертилитет у Кини је стога сигурно већи од оног који се исказује, али је његов енормно брз пад несумњив.

За разлику од ”непостојеће деце” која су статистичка непознаница, поједини ефекти контроле рађања у Кини се лако илуструју статистичким показатељима. Веома изражене полне преференце и жеље за мушким потомством типичне су за сеоске средине где је помоћ синова у пољопривредној производњи незаменљива. Вероватноћа добијања мушког потомка је значајно редукована увођењем система једног детета. Последица је поновно оживљен инфантицид женске деце у појединим крајевима, њихово напуштање, или подрегистрација, док се ”тако жељени син” у урбаним регијама обезбеђује селективним абортусима. Током осамдесетих година подрегистрација рођења се кретала од 5% до 20%, у зависности од године.

Европски демографи суочени са резултатима пописа и резултатима виталне статистике верују да се исто дешавало и деведесетих година. Зенг налази да се током друге половине осамдесетих од 43% до 75% разлике између нормалног и регистрованог полног састава живорођених може приписати подрегистрацији одбацујући могућност да инфантицид може бити сигнификантан фактор. Истраживање спроведено у Анхуи провинцији 1993. на узорку од 5.779 жена у репродуктивном периоду које су родиле бар једно дете, показује да се 100 девојчица рађало 118 дечака, иако је полни састав живорођених демографска константа и износи 105 дечака на 100 девојчица. С обзиром да је регија неразвијена, овакав полни састав не може бити последица раног дијагностицирања пола (и накнадних абортуса), већ је највероватније производ подрегистрације. Стопа маскулинитета последњег детета достигла је, у зависности од величине породице, чак вредност од 178.⁹ У укупној популацији Кине преовлађује мушко становништво и стопа маскулинитета у последњој декади је у порасту, са 106,0 на 106,7, док је код живорођених порасла са 111 на 117¹⁰.

С обзиром на системску повезаност демографских стања и процеса, нарушен полни састав повлачи и друге проблеме. Недостатак женских особа смањује стопе нупцијалитета, али и покреће ланац криминалитета. Потрага за женама у сиромашним азијским земљама постаје ”уносан бизнис” кинеске мафије. Овај проблем апострофиран је у свим новијим извештајима о последицама популационих мера у Кини. При том се наводе различити подаци о броју избављених жена из наметнутих бракова. Велики распон варијација указује да се о димензијама овог проблема још увек спекулише.¹¹ Међутим, демографске последице полних диспропорција су енормне и чине нестабилним све прогнозе и пројекције будућег раста.

Пад фертилитета у Ирану

Импресивна је брзина транзиције плодности у Ирану. Стопа укупног фертилитета је од 1984. до 2000. оборена са 6,8 на 2,1, а подаци УН из 2003. указују да је просечан број деце по жени пао испод нивоа просте репродукције, на 1,9. Транзицију фертилитета у Ирану апсурдном чини податак да се одвијала у време власти исламских фундаменталиста, непосредно

⁹ Graham J. M., Larsen U., Xu X. (1998), **Son preference in Anhui Province, China**, International Family Planning Perspectives, Vol. 28, Iss. 2, New York.

¹⁰ Attane I., (2001), **The 2000 Chinese Population Census**, Population & Societies, No 371, INED.

¹¹ Светска здравствена организација је 1997. објавила да у Кини недостаје 50 милиона жена. Поједини извори наводе да је у последњој деценији XX века ослобођено 64 хиљаде киднапованих жена.

после прокламовања пронатализма. Верска муслиманска власт и пад фертилитета су наизглед неспојиви. Показало се, међутим, да су и пронаталистичка политика, и политика ограничавања плодности у Ирану биле подједнако успешне и оствариле ефекте у кратком периоду.

Становништво Ирана је у XX веку повећано шест пута, са 10 на 60 милиона. Последње две декаде обележили су исламска револуција и осмогодишњи рат. Нова верска влада, успостављена 1979. године, заговарала је пронаталистички програм и обуставила програме за планирање породице. Чак су легализоване минималне године за склапање брака – 9 за девојчице и 12 за дечаке. Ратни сукоби такође су погодовали ширењу пронаталистичке идеје – о потреби стварања ”армије од 20 милиона”,¹² што је и резултирало порастом становништва. Становништво је од 1976. до 1986. расло по годишњој стопи од 3,4%. Међутим, нарастајући проблеми убрзаног раста становништва условили су да после рата дође до радикалног заокрета у политици у којем је влада узела активну улогу у антинаталистичкој популационој политици. Први петогодишњи развојни план (1989–1994) подразумевао је и покретање новог популационог програма.

Три главна циља су била:

- подстаћи жене да повећају интергенезичке интервале на 3 до 4 године,
- да не рађају пре 18. године и да репродукцију заврше до 35. и
- да пород лимитирају на 3 детета¹³

Већ 1996. године четири иранске провинције су имале фертилитет недовољан за обнављање, што је побило стереотипе о високом фертилитету у традиционалним друштвима и његовој отпорности на популационе мере. Разлог који је према мишљењу иранских демографа учествовао у обарању фертилитета са 14% била је промена брачности. Наиме, од 1986. до 1996. просечна старост жена при ступању у брак порасла је са 19,7 на 22 године. Такође је значајно смањена пропорција удатих жена млађих од 24 године, док је универзална брачност постојала само код кохорти старијих од 40 година. Остали део пада фертилитета ”дугује се” промени репродуктивног понашања самих парова. У истом десетогодишњем периоду просечна старост приликом рађања детета опала је са 29,5 на 28,5 година, јер се смањују рођења деце вишег реда, и рођења у каснијим годинама.

Економски притисци на велике породице, пораст образовања жена и могућности њиховог запошљавања, као и веће преживљавање деце, мо-

¹² Abbasi-Shavazi M. J. (2001), **The Fertility Revolution in Iran**, ”Population & Societies”, No. 373, INED.

¹³ Aghajanian A., Merhyar A. (1999), **Fertility, contraceptive use and family planning program activity in the Islamic Republic of Iran**, International Family Planning Perspectives, Vol. 25, Iss. 2.

тивисали су парове да ограниче репродукцију. Поред тога, влада је ускратила бенефиције за децу вишег реда рођења. Организована су јавна предавања о популационим проблемима, обезбеђена бесплатна и разноврсна модерна контрацептивна средства младим брачним паровима. Хомеини је у још у фатвама 1980. одобрио употребу контрацепције. Њена примена је порасла са 49% из 1989. године (СУФ 5,2) на 65% 1992. (СУФ 4,3) и 73% 1997. године (СУФ 2,4). Посебно интересантан је податак да урбана преваленција више не постоји, и да је примена модерне контрацепције чак раширенија у сеоским регијама¹⁴ (табела 2).¹⁵ У последње две деценије приметна је концентрација репродукције на краћи период, а максимум се остварује у старости од 22 до 27 година. Просечан број деце које су рађале жене старије од 30 година од периода 1982–84. до периода 1994–96. опао је са 3,24 на 0,78. Облик криве фертилитета сугерише да су дефинисани циљеви популационе политике доследно поштовани, односно да је репродукција почињала касније, да је била проређена, и да је раније прекидана.¹⁶

Табела 2. – Процент жена 15–49 година у Ирану које користе различите методе контрацепције, 1997. година¹⁷

Методе	Сеоске регије			Урбане регије		
	Модерне	Традиционалне	Укупно	Модерне	Традиционалне	Укупно
Иран	56.6	8.5	65.9	45.8	22.1	77.4
Техеран	59.4	20.6	80.2	50.8	29.7	80.8

Успешност политике за планирање породице потпомогнута је тиме што је била подржана од верских лидера. Они су из прагматичних разлога усвојили антинаталитетни програм, сугерисали и одобрили контрацепцију. Редуција рађања се јавља као друштвено и верски пожељно понашање. Идеја контрацепције се управо шири ”религиозним каналима” и међу необразованијим становништвом. Потврда овог става је да је и пронаталитетна политика коју је влада заговарала до 1988. године била веома успешна.

¹⁴ Abbasi-Shavazi (2001), **Below replacement-level fertility in Iran: Progress and Prospects**, Paper prepared for the IUSSP Seminar on: International Perspectives on low fertility: Trends, theories and policies, Tokyo, March 21–23, 2001.

¹⁵ Подаци на основу којих је формирана табела су из пописа становништва 1986. и 1996. године, документације Министарства за здравље и медицинску едукацију, и из националног истраживања базираног на интервјуима у 114 хиљада домаћинстава из 28 провинција и главног града. Разговори су обављени са 93 хиљаде жена које су се удавале.

¹⁶ Abbasi-Shavazi M. J. (2001), **The Fertility Revolution in Iran**, Population & Societies, No. 373, INED.

¹⁷ Mohme (1998), annual Conference on Population and Family Planning, Teheran, Abbasi-Shavazi (2001).

Очито је да су идеје врхунских верских ауторитета лако прихватале и спроводиле.

Промене у репродуктивном понашању јасно се огледају на староснополној пирамиди. Прогресивни тип пирамиде из 1986. године недвосмислено сугерише пораст наталитета у првим годинама револуције, али и бољи статистички обухват. Само 14 година касније пирамида поприма регресивни облик захваљујући континуираном паду броја живорођења.

Детаљније објашњење пада фертилитета у Ирану, који је привукао међународну пажњу и служи као пример рапидне транзиције плодности и демографског парадокса, на базира се само на мерама планирања породице. Пад фертилитета је заправо почео 1984. године, када је пронаталитетна политика била у пуном јеку. Мишљење иранских демографа је да је узрок корених промена у природном кретању заправо процес модернизације и економског развика. Ови процеси су, према њиховим наводима започели за време револуције, а не пре ње. Пропагирано је образовање жена, проширена мрежа здравствених институција, обезбеђен приступ пречишћеној води, стопа смртности одојчади смањена 3,5 пута. За постреволуционарни период везује се напредак у образовању жена. У 1976. проценат писмених жена старијих од 6 година је био 36%, а само 17% код сеоских жена. Двадесет година касније 74% жена се декларисало као писмено, у селима 62%. Диплома средње школе пре брака је постала уобичајена за жене из урбаних регија. У истраживању спроведеном међу девојкама које похађају средњу школу, 90% њих је изразило жељу да раде после склапања брака.¹⁸

Корисне податке за тумачење транзиције плодности пружило је и истраживање о вредносним оријентацијама становништва које је у Ирану спроведено 2000–2001. године, а у оквиру светског пројекта о вредносним системима. На узорку од 2500 становника утврђено је да је за више од половине испитаника идеалан број деце двоје, а чак 76% сматра да је то двоје или мање деце. Овај податак је значајно нижи него у другим исламским земљама обухваћеним истраживањем. У Египту, на пример, 44% наводи да је идеалан број деце три, док је у Јордану најзаступљенији одговор на ово питање - четворо деце. Код Иранаца су уочљива одступања и у ставовима према браку. Мада се и даље брак доживљава као важна институција, у Ирану 17% анкетираних мисли да је он превазиђен, што је супротно свим увреженим ставовима о религиозном и традиционалном исламском друштву. У одговору на питање да ли је мајчинство извор сатисфакције за жене, иранци изражавају скепсу. За разлику од резултата у Египту и Јордану, где висок проценат испитиваних потврђује овај став (88% и 89%), у Ирану

¹⁸ Aghajanian A., Merhyar A. (1999), **Fertility, contraceptive use and family planning program activity in the Islamic Republic of Iran**, *International Family Planning Perspectives*, Vol. 25, Iss. 2.

га подржава само 47%. Са свим овим анализама кореспондира и податак да у Ирану 40% одобрава запосленост жена, сматрајући да то није у колизији са улогом мајке, док овај став прихвата само 19% испитаника у Египту. Вредносни помаци у иранском друштву уочљиви су и у одговорима на питања о позицији жена у породици. Свега 24% мисли да жена мора да се повинује мужу, иако 69% религиозност доживљава као веома важну карактеристику. У друге две наведене земље проценат оних који подржавају ауторитет мужа је двоструко већи.¹⁹ Иранци најмање подржавају и значај родбинских веза, што све заједно указује на слабљење традиционалних вредности. Са друге стране, од свих институција у Ирану се највише верује верским (мереним преко поверења у деловање у џамијама), по чему нема отступања од резултата у Јордану и Египту.

На који начин сумирати кључне разлоге брзог пада фертилитета у Ирану? Осим ауторитативности и поверења у верске институције које одобравају популационе мере, све студије ове проблематике (а које потичу из радова иранских демографа) верску револуцију везују за економске и демографске револуционарне промене. Феноменологију овог примера употпуњава чињеница да се у Ирану десио веома брз процес преласка контроле рађања са друштвеног на персонални ниво. Промене вредносног система, и међу њима репродуктивних норми, ставова према браку и позицији жена у друштву, посебно међу млађом и образованијом популацијом, указују да индивидуализација представља важну детерминанту рапидног пада фертилитета. Парадокс је да у Ирану, где се одиграла верска револуција, становништво показује мању традиционалност и већу сагласност са вредносним оријентацијама западних друштава од других исламских земаља са секуларним владама.

Уместо закључка

Очито је да транзиција фертилитета нема јасно трасиране путеве, темпо, интензитет, иницијалне факторе, и околности у којима се јавља. Очито је да се у њој јављају демографски парадокси, какви су и изложени примери. Први пример епитет парадоксалног стиче тиме што демонстрира грубо уплитање политике у најинтимније сфере човековог живљења и постојања, као што је репродукција, и што решавањем једног демографског проблема производи низ других, непожељних последица. Други, тиме што руши дугогодишње емпиријске налазе и стереотипе у тумачењу демографских кретања, као што је онај да се транзиција најспорије одвија у муслиманским земљама.

¹⁹ Mansoor Moaddel, Taghi Azad (2003), *The Worldviews of Islamics Publics: The Cases of Egypt, Iran and Jordan*, World Value Survey, online.

Два примера имају заједничке карактеристике. У обе земље пад плодности је подстакнут мерама популационе политике. Обе земље су у економском успону. У обе земље су нормe дубоко уважаване. Обе још увек слове за традиционалне. Ауторитативност влада у њима је јака.

Са друге стране, разлике су очигледне. Иако данас и Кина и Иран не обезбеђују просту репродукцију становништва, транзиција је у Кини почела две деценије раније. У 15 година најрапиднијег пада фертилитета у Кини је просечан број деце по жени смањен два пута, а у Ирану три пута. Ове земље одликује различита вероисповест. Осим тога, док је у једној власт верска, у другој је више од пола века на власти комунистичка партија.

Да ли се сличностима могу објаснити постигнути ефекти у обарању плодности? Чини се да је једина релевантна веза у ауторитету власти које спроводе мере за контролу рађања. Након прегледа транзиције фертилитета у Кини и Ирану отварају се два пута:

– да се сумња у прецизност података, иако је на њима базиран низ научних радова саопштених на конференцијама и објављених у уваженим међународним часописима, или

– да се прихвати чињеница да нам демографска будућност носи још много непознаница и отвара нове дилеме о транзицији, и нова поља истраживања.

Mirjana Devedžić

TWO CASES OF RAPID FERTILITY TRANSITION

Summary

Fertility transition is certainly not a clear cut phenomenon in terms of its directions, dynamics, intensity, initial circumstances, and conditions. It is featured by demographic paradoxes such as those in the cases of China and Iran, covered in this paper. The first example qualifies as a paradox by demonstrating a ruthless infringement of government policies into the most intimated realms of human existence, such as reproduction, and by the fact that solving one demographic problem it simultaneously creates a series of other problems. The second example ruins long established beliefs and stereotypes in interpretation of demographic phenomena, such as the belief that transition is the slowest in Muslim countries.

The two examples have several common characteristics. In both countries, fertility decline has been supported by population-related government policies. Both countries go through economic increase. Also, both countries are still examples of traditional societies in which long established social models are still highly valued. The authority of the government in both countries is high.

On the other hand, differences between the two countries are obvious. Today, fertility has dropped below replacement level in both China and Iran, but in China the transition has started two decades earlier than in Iran. During the 15 years of most rapid fertility

decline, the average number of children per woman has been cut in China to one half, and in Iran to one third. The religions in the two countries are different. In addition, while in Iran the government is clerical, China has communist government for more than half a century.

Do the similarities explain the results achieved in the controlled fertility decline? It looks as if the only common factor is the authority of the two governments that conduct fertility control programs. After surveying fertility transition in China and Iran, two approaches can be followed:

- to question the validity of available data, although they were used as the bases for published scientific research; or
- to accept the fact that demography brings new challenges for future research, and opens new research directions.